

Ἄρα γε εἶναι σύμφυτοι αἱ παντοῖαι κατηγορικαὶ προστακτικαὶ ἢ ἠθικοὶ νόμοι, ὡς ὁ Cudworth καὶ οἱ τούτῳ ὁμόφρονες θὰ ἔλεγεν; Οὐχί, λέγει ὁ Κάντιος, οὐχὶ κυρίως. Ἄλλ' ὁ πρακτικὸς λόγος περιέχει τυπικὴν τινα ἀρχήν, ὄρον ἢ μορφήν ἢ κατηγορίαν τοῦ καθήκοντος ἢ τοῦ **οφείλειν**, μὴ παραγομένην ἐκ τῆς ἐμπειρίας, ἀλλὰ προηγουμένην αὐτῆς, ἐκ τῶν προτέρων, νόμον ἔχοντα καθολικὸν κύρος, δι' οὗ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὄν ἠθικόν¹). Καὶ τί ἐπιτάττει ἡ κατηγορικὴ αὕτη προστακτικὴ; «Πράττε οὕτως», ἀποκρίνεται ὁ Κάντιος, «ὥστε τὸ ἀξίωμα τῆς βουλήσεώς σου νὰ δύναται πάντοτε νὰ χρησιμεύῃ ὡς ἀρχὴ καθολικῆς νομοθεσίας»²). Μὴ πράττε δηλὸν ὅτι πράξεις, αἵτινες δὲν θέλεις νὰ καταστῶσι καθολικαί. Ὁ ἀπατεῶν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θέλῃ τὸ ψεῦδος νὰ καταστῆ καθολικὸς νόμος· διότι, τοιοῦτου νόμου κειμένου, οὐδαμῶς οὐδεμία θὰ ὑπῆρχεν ὑπόσχεσις, τὸ δὲ ἀξίωμα αὐτοῦ κατ' ἀνάγκην θὰ καθῆρκετο αὐτὸ ὑφ' ἑαυτοῦ. Ὁ νόμος οὗτος ἢ τὸ ἀξίωμα εἶναι κύριον πρὸς πάντα τὰ λογικὰ ὄντα, οὐχὶ δὲ μόνον ἐπὶ τισιν ἐνδεχομένοις ὄροις, ἀλλὰ **μετ' ἀπολύτου ἀνάγκης**. Δὲν καταλαμβάνουσι μὲν οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων τὸν νόμον τοῦτον ἐν οὕτως ἀφηρημένῃ καὶ γενικῇ μορφῇ, ἀλλ' ἔχουσιν αἰείποτε αὐτὸν πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ μεταχειρίζονται ὡς τὸν γνώμονα τῶν ἑαυτῶν ἀποφάσεων³).

Λοιπὸν ἐν αὐτῇ τῇ τοῦ ἀνθρώπου φύσει ἐνυπάρχει ἠθικὴ τις προστακτικὴ, δι' ἧς οὗτος κατηγορικῶς ἐπιτάσσεται. Ἄλλὰ πόθεν αὕτη; Εἶναι ἡ φωνὴ ὑπεραιοσῆτος τινὸς ὄντος ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ καρδίᾳ λαλοῦντος; Μέχρι τινὸς ναί. Εἶναι τὸ προῖόν τῆς ἐλευθέρως βουλήσεως, τοῦ νοητοῦ ἐγώ, τοῦ πράγματος καθ'

1) Ἰβλ. Abbot, Kant's Theory of Ethics, σ. 28.

2) Αὐτ. σελ. 17 κ.ε. 38 κ.ε.

3) Αὐτ. σελ. 20, 21, 93, 120 ὑπόσημ., 192, 311, 321, 343. «Ὁ ἄνθρωπος (καὶ ὁ κάκιστος) δὲν παραβαίνει κατὰ τι ἀξίωμα, οὕτως εἰπεῖν, στασιαστικῶς τὸν ἠθικὸν νόμον (οὐδ' ἀρνείται αὐτῷ ὑπακοήν). Τολμᾷ γὰρ ὁ νόμος ἐπισπᾶται αὐτὸν βίᾳ καὶ ἀκαταμαχῆτως διὰ τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ φύσεως καί, ἐὰν μὴ ἄλλα ἐλατήρια ἠγαντιοῦντο, ὁ ἄνθρωπος θὰ προσεδέχετο τοῦτον καὶ εἰς τὰ ἔσχατα αὐτοῦ ἀξιώματα ὡς τὴν συμμέτρως προτανεύουσαν ἀρχὴν τῆς ἑαυτοῦ προαιρέσεως», — τ.ε. θὰ ἦτο ἠθικῶς καλός».

ἑαυτό¹). «Ἡ μὲν ἐλευθερία εἶναι ἡ ratio essendi τοῦ ἠθικοῦ νόμου», τ. ἔ. ἡ ἐλευθέρα βούλησις ἐπιτάττει εἰς ἑαυτὴν τὸν νόμον, ὁ δὲ ἠθικὸς νόμος εἶναι «ἡ ratio cognoscendi τῆς ἐλευθερίας», τ. ἔ. ἐκ τῆς ἐν ἡμῖν ὑπάρξεως κατηγορικῆς προστακτικῆς ὀφείλομεν λογικῶς νὰ συναγάγωμεν τὴν ὑπαρξίν ἐλευθερίας βουλήσεως ἐπιταττούσης αὐτόν²). «Εἰς τὴν ἐρώτησιν λοιπόν, πῶς εἶναι δυνατὴ κατηγορικὴ τις προστακτικὴ, τοσοῦτον μόνον ἔχομεν νὰ παντήσωμεν, ὅτι διατυποῦμεν τὴν μόνην ὑπόθεσιν, καθ' ἣν αὕτη εἶναι δυνατὴ, τὴν ιδέαν τῆς ἐλευθερίας· δυνάμεθα δὲ προσετι νὰ κατίδωμεν καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς ὑποθέσεως ταύτης, καὶ τοῦτο εἶναι ἐπαρκὲς πρὸς τὴν πρακτικὴν χρῆσιν τοῦ λόγου, τ. ἔ. πρὸς τὴν πεποίθησιν περὶ τοῦ κύρους ταύτης τῆς προστακτικῆς καὶ κατ' ἀκολουσίαν καὶ τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἄλλὰ πῶς αὕτη αὕτη ἡ ὑπόθεσις εἶναι δυνατὴ, τοῦτο οὐδέποτε δύναται νὰ κατανοήσῃ ὁ ἀνθρώπινος λόγος»³).

(2) Εἰ καὶ ὁ Κάρολος Δαρβῖνος⁴) δὲν ἐξεπόνησε τέλειον σύστημα ἠθικῆς, ὅμως εἶναι ἄξιον νὰ διεξέλθωμεν τὴν περὶ συνειδήσεως θεωρίαν αὐτοῦ πρὸ τῆς ἐξετάσεως τῆς τοῦ Σπενσέρου

1) Πρὸς. *Abbot*, *Kant's Theory of Ethics*, σελ. 61 καὶ. Ὁ Green λέγει: «Ἐγκεῖται ἐν αὐτῇ τῇ φύσει τοῦ ἠθικοῦ καθήκοντος τὸ νὰ ἐπιτάττῃ τοῦτο ὁ ἄνθρωπος εἰς ἑαυτόν».

2) «Δύναμαι, διότι ὀφείλω».

3) Αὐτ. σελ. 81. Πρὸς. καὶ σελ. 81. «Οὐδὲν λοιπόν ὑπάρχει σφάλμα ἐν τῇ ἡμετέρᾳ συλλογιστικῇ παραγωγῇ τῆς υπερτάτης ἠθικῆς ἀρχῆς, ἀλλὰ τις ἐνστάσις, ἣτις δυνατὸν νὰ προσνεχθῇ καθ' ὅλου πρὸς τὸν ἀνθρώπινον λόγον, ὅτι δηλ. δὲν ἐπιτρέπει ἡμῖν νὰ κατανοήσωμεν τὴν ἀπόλυτον ἀνάγκην ἀπολύτου πρακτικοῦ νόμου, οἷος ὀφείλει νὰ εἶναι ἡ κατηγορικὴ προστακτικὴ». Εἰς τὴν Καντικὴν σχολὴν ἀνήκουσιν ὁ *T. H. Green* (*Prolegomena to Ethics* 1880), *Muirhead* (*Elements of Ethics*), *J. S. Mackenzie* (*Manual of Ethics*), *J. Seeth* (*A Study of Ethical Principles*), *D'Arcy* (*A Short Study of Ethics*), *Cohen*, *Natorp*, *Vorländer*, *Hensel*, *Staudinger* κ.τ.λ.

4) 1808—1882. Ἐκθεσὶν καὶ κρίσιν τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ παρὰ *Shurmann*, *Ethical Import of Darwinism* *Sully*, *Sensation and Intuition*, σελ. 17 καὶ. *Martineau*, *Types*. *Williams*, *Evolutional Ethics*. *Guyau*, *La morale anglaise contemporaine*. *Max Steiner*, *Die Lehre Darwins in ihren letzten Folgen*², σελ. 102 καὶ.

διδασκαλίας. Ὁ Δαρβίνος κριτῖδα τῆς ὅλης ἠθικῆς ἡμῶν φύσεως ὑποτίθεται τὴν κοινωνικὴν ἔρμην ἢ τὴν συμπάθειαν¹). Λίαν πιθανὸν νομίζει, ὅτι πᾶν ζῷον κεκτιμμένον πρόδηλα κοινωνικὰ ὀρμέμφυτα, περιλαμβανομένης καὶ τῆς προσαλλήλου γονέων καὶ τέκνων στειργῆς καὶ ἀντιπελοργήσεως, ἀψεύκτως θὰ προσεκτᾶτο ἠθικὴν συναίσθησιν ἢ συνειδήσιν, εὐθύς ὡς αἱ διανοητικαὶ αὐτοῦ δυνάμεις ἠθελον ἰσωθῆ ἢ ἠθελον προσπελάσει πρὸς τὰς τοῦ ἀνθρώπου. Ἄς φαντασθῶμεν ὅτι τὸ ζῷον ἔχει τινὸς ἔρμος ἰδιωφελείας, οἷον τὴν ὀρμὴν τῆς τροφῆς, ἢ πάθος οἷον τὸ τῆς ἐκδικήσεως, ἔτι δὲ καὶ κοινωνικὰ ὀρμέμφυτα, ὧν ἕνεκα τέρπεται ἐπὶ τῇ πρὸς τὰ ἑαυτοῦ σύντροφον κοινωνίᾳ, συμπαθεῖ ὑπὲρ αὐτῶν καὶ προστατεύει. Τοιαῦται φίλαυτοι ἔρμαι, καίπερ ἰσχυραὶ, εἶναι πρόσκαιροι καὶ δύνανται ἐπὶ τινα χρόνον τελείως νὰ πληρωθῶσιν. Ἄλλ' εἰς τὰ διαρκῶς ἐν κοινωνίᾳ βιοτεύοντα ζῷα τὰ κοινωνικὰ ὀρμέμφυτα εἶναι πάντοτε παρόντα καὶ μόνιμα. Ἄς ὑποθέσωμεν λοιπὸν ὅτι διαρκές τι καὶ ἀείποτε παρὸν κοινωνικὸν ὀρμέμφυτον ὑπεχώρησεν εἰς τι τῶν ἄλλων ἐκείνων ὀρμεμφύτων τῶν πρὸς καιρὸν μὲν ἰσχυροτέρων, ἀλλ' οὐκ διαρκῶν οὐδὲ καταλειπόντων λίαν ζωηρὰν ἐντύπωσιν (ὡς ἡ πείνα)· ὑποτεθήσθω προσέτι ὅτι τὸ ζῷον ἔχει τὴν μνημονικὴν δύναμιν: θάναμνησθῆ τῶν προτέρων αὐτοῦ πράξεων καὶ ἐλαττηρίων καὶ θὰ λυπηταὶ ἢ καὶ θάγανακτῆ, διότι διαρκῆς τις ἔρμη δὲν ἀπεκλήρωθη²).

Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ διὰ τί ὁ ἄνθρωπος συναίσθάνεται ὅτι ὀφείλει νὰ ὑπακούῃ εἰς ταύτην μᾶλλον τὴν κλίσιν ἢ εἰς ἐκείνην· διὰ τί πικρῶς μεταμελεῖται, διότι ἐνέ-

1) Ἠβλ. Descent of Man. κεφ. IV.

2) The Descent of Man, σελ. 98 κέ. Ὁ Δαρβίνος εὕρισκει «ποιάν τινα συνειδήσιν» ἐν τῷ κυνί. Οὕτω «δυνατὸν πολλάκις νὰ παρατηρηθῆ ἐν τοῖς ζῷοις ἀγῶν τις πρὸς ἀλληλα τῶν ὀρμεμφύτων ἢ τινος ὀρμεμφύτου πρὸς τινα καθ' ἕξιν διαθέσιν, οἷον, ὅταν κύων καταδιώκῃ λαγῶν, ὑπαισθάνεται ἐλεγχόν τινα, ἴσταται, δισταζει, καταδιώκει αὐθις, ἢ ὑπιστρέφει κατασχυμμένως πρὸς τὸν κύριον αὐτοῦ· ἢ ὅπως ὁ ἀγῶν τῆς περὶ τοὺς σκύλακας στειργῆς τῆς κυνός πρὸς τὴν περὶ τὸν κύριον αὐτῆς, —διότι βλέπομεν αὐτὴν ὑφέρπουσαν πρὸς ἑκείνου». οἷονεὶ ὑπαισχυνομένην διότι δὲν παρακολουθεῖ τὸν κύριον». σελ. 107.

δῶκεν εἰς ἰσχυρὰν ὀρμὴν αὐτοσυντηρησίας καὶ δὲν ἐνέβαλεν εἰς κίνδυνον τὸ ἴδιον σῶμα, ὅπως σώσῃ τὸ τοῦ ἄλλου· ἢ διὰ τί μετανοεῖ διότι ἔνεκα πείνης ἔκλεψε τροφίμα¹⁾. Ὁ ἄνθρωπος καθὼ διαλογιζόμενος δὲν δύναται νὰ μὴ ἀμαρηνύσκηται τοῦ παρελθόντος. Συναισθάνεται ἑαυτὸν ἐλαυνόμενον εἰς σύγκρισιν τῆς ἐντυπώσεως παρελθούσης πείνης, ἀποπλήρωθείσης ἐκδικήσεως κτλ. πρὸς τὴν νῦν παροῦσαν συμπαθητικὴν ὀρμὴν καὶ τὴν προτέραν γνῶσιν αὐτοῦ περὶ τοῦ ὑπὸ τῶν ἄλλων ψεκτοῦ ἢ ἐπαινετοῦ νομιζομένου. «Ἡ γνῶσις αὕτη δὲν δύναται νὰ ἐκβληθῇ ἐκ τῆς συνειδήσεως αὐτοῦ, ἢ δὲ ἀρμεμφυτος συμπάθεια προσποιεῖ εἰς αὐτὴν μεγάλην κλίαν καὶ δύναμιν. Θὰ συναισθάνηται ὅτι ἀκολουθῶν παροῦσαν ὀρμὴν ἢ ἔξιν τρόπον τινὰ παρεπλανήθη, καὶ τοῦτο γεννᾷ ἐν αὐτῷ, ὡς καὶ ἐν παντὶ ἄλλῳ ζῴῳ, λύπην καὶ μάλιστα ἀγανάκτησιν». Θὰ συναισθάνηται λοιπὸν ἔλεγχον συνειδήσεως, μεταμέλειαν, θλίψιν ἢ αἰσχύνην «Κατ'ἀκολουθίαν θὰ λάβῃ τὴν μάλλον ἢ ἴστρον σταθερὰν ἀπόφασιν ἄλλως ἐν τῷ μέλλοντι νὰ πράττῃ, καὶ τοῦτο εἶναι συνείδησις· διότι ἡ συνείδησις ἀποβλέπει πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ χρησιμεύει ὡς ἑδηγός πρὸς τὸ μέλλον»²⁾. Ὑπὸ τῆς ἑαυτοῦ συνειδήσεως παρορμώμενος ὁ ἄνθρωπος θὰ ἐβίωσῃ νὰ κρατῇ ἑαυτοῦ, ὥστε αἱ ὀρέξεις καὶ τὰ πάθη αὐτοῦ παραχρῆμα θὰ ὑποχωρῶσιν εἰς τὰς κοινωνικὰς ἐρμᾶς. Ἐνδέχεται τῆς ἐγκρατείας ἢ ἔξις, ὅπως ἄλλαι ἔξεις, νὰ εἶναι κληρονομικὴ. «Οὕτως ὁ ἄνθρωπος καταντᾷ ἐπὶ τέλους διὰ προσκτιθείσης καὶ ἴσως κληρονομηθείσης ἔξεως νὰ συναισθάνηται, ὅτι ἄριστον πρὸς αὐτὸν εἶναι νὰ ὑπακούῃ εἰς τὰς ἐρμᾶς αὐτοῦ τὸς διαρκεστέρας. Ἡ ἐπιτακτικὴ λέξις *οφείλει* φαίνεται ὅτι σημαίνει ἀπλῶς τὴν συνείδησιν τῆς ὑπάρξεως κανόνος τινὸς τοῦ πράττειν, ὅπως ὅποτε καὶ ἂν ἐγεννήθη οὗτος»³⁾.

1) Αὐτ. σελ. 110.

2) The Descent of Man, σελ. 113 κέ.

3) Πρβλ. καὶ τὸ ἀξιόλογον χωρίον ἐν σελ. 124, ὅπερ μνημονεύω ἐν κερ. III, § 9 τοῦδε τοῦ βιβλίου. Τὴν Δαρβίνειον θεωρίαν παρέστησε καὶ διέπτυσεν ὁ A. Sutherland ἐν τῷ κελύστῳ ἔργῳ αὐτοῦ «The Origin and Growth of the Moral Instinct» 1898.

(3) Κατὰ τὸν Ἑρβέρτον Σπένσερον τὸ οὐσιῶδες ἐν τῇ ἠθικῇ συνειδήσει γνῶρισμα εἶναι ὁ συναισθημάτων ὑπ' ἄλλων συναισθημάτων ἔλεγχος καὶ περιορισμός. Εἰς τὰς ὅλως πρωτογενεῖς κοινωνικὰς ομάδας τὸ κύριον κώλυμα τῆς ἀμέσου ἀποπληρώσεως ἐπιθυμίας τινὸς εἶναι ὁ φόβος τῆς τῶν ἀγρίων συντρόφων ὀργῆς. Ἐὰν δέ τινα τούτων ἔκτακτος ρώμη, ἐξαισία δεξιότης ἢ τόλμη καταστήσῃ ἀρχηγὸν ἐν πολέμῳ, οὗτος ἀποβαίνει ὁ ἐπιφοβώτατος, ὥστε προκύπτει κώλυμα ἰσχυρότερον ἢ πρότερον. Καθισταμένου δὲ τοῦ ἀξιώματος τῆς ἀρχηγίας, προσβολὴ καὶ ἀπειθεία πρὸς τὸν ἀρχηγὸν θεωροῦνται ὡς ἔτι μείζονα κακά· τοῦτ' ἔστιν ἀπὸ τοῦ ἐκ τοῦ **ἀμοιβαίου φόβου** προερχομένου ὅλως ἀορίστου ἐλέγχου ἄρχεται νὰ διακρίνηται καὶ εἰδικευόμενος νὰ προκύπτῃ ὁ **πολιτικὸς** περιορισμὸς καὶ ἔλεγχος. Ἐν τῷ μεταξὺ δ' ἐμορφώθη ἡ θεωρία τῶν ψυχῶν. Ἡ τοῦ τεθνεῶτος ψυχὴ νομίζεται ἱκανὴ νὰ βλάπτῃ τοὺς ζῶντας. Καὶ νῦν ἀναφύεται ἑτέρα τις κώλυσις τῆς ἀμέσου πληρώσεως τῶν ἐπιθυμιῶν, ἡτοι ἡ πιγάζουσα ἐκ τῶν παραστάσεων τῶν κακῶν, ἅπερ δύναται νὰ ποιήσῃ ἢ ὑβρισθεῖσα ψυχὴ· καὶ ἀφ' οὗ ὑφίσταται ἡ πολιτικὴ ἀρχηγία καὶ τῶν νεκρῶν ἀρχηγῶν αἱ ψυχαὶ εἶναι λίαν φοβεραὶ, ἄρχεται νὰ μορφοῦται ὁ **θρησκευτικὸς** τύπος τῆς κωλύσεως. Οἱ τρεῖς οὗτοι διακριθέντες καὶ εἰδικευθέντες τύποι τοῦ ἐλέγχου καὶ περιορισμοῦ, ἐνισχύοντες συγγενεῖς κωλύσεις καὶ ὀρμάς, ἐνισχύουσι καὶ ἀλλήλους. Πάντες δὲ ὑπεμφαίνουσι τὴν θυσίαν ἀμέσων καὶ ἰδιαιτέρων ὠφελημάτων χάριν ἀπωτέρω κειμένων καὶ γενικωτέρων.

Ἄλλὰ κοινὰ ἐπιδρομαὶ ἐπὶ τοὺς ἐκτὸς τῆς κοινότητος ὄντας δὲν δύνανται νὰ εὐδοκιμώσιν, ἐὰν ἐντὸς τῆς κοινότητος συμβαίνωσι παντοσεδεῖς προσβολαί. Ὁ δὲ ἄρχων, ἀξαναομένης κατὰ μικρὸν τῆς δυνάμεως αὐτοῦ, ἀπαγορεύει τὰς προσβολὰς ταύτας καὶ ὀρίζει ποινὰς ἀπειθείας. Νῦν οἱ τοιοῦτοι πολιτικοὶ περιορισμοὶ ἐπισχύονται διὰ τῶν θρησκευτικῶν. Ὁ πρὸς τὴν ψυχὴν τοῦ τεθνεῶτος ἀρχηγοῦ φόβος γεννᾷ σεβασμὸν πρὸς τὰς διαταγὰς, ὡς συνήθιζε νὰ δίδῃ, αὗται δὲ καταντῶσι νὰ προσλάβωσι κῆρος ἱερὸν. Προαγομένης δὲ τῆς κοινωνίας νέαι προστίθενται ἀπαγορεύσεις, ἕως οὗ τέλος παράγεται κώδιξ πολιτικῶν νόμων, ὧν ἡ

παράβασις ὡσαύτως ἀποδοκιμάζεται παρὰ τῆς κοινωνίας καὶ θεωρεῖται ὡς ἀπαρέσκουσα τοῖς θεοῖς.

Ἄλλ' οἱ τρεῖς οὗτοι ἔλεγχοι, ὁ πολιτικός, ὁ θρησκευτικός καὶ ὁ κοινωνικός, δὲν συναποτελοῦσι τὸν ἠθικὸν ἔλεγχον, ἀλλὰ προπαρασκευάζουσι μόνον. Αἱ ἠθικαὶ κωλύσεις ἀναφέρονται οὐχὶ εἰς τὰ ἐξωτερικὰ ἀποτελέσματα τῶν πράξεων, ἀλλ' εἰς τὰ ἐσωτερικά, οὐχὶ εἰς τὰ τυχαία, ἐπουσιώδη, μὴ ἀναγκαῖα ἐπακολουθήματα τῶν πράξεων, ἀλλ' εἰς τὰ ἀπὸ τῶν πράξεων φυσικῶς προερχόμενα. «Τὴν ἀληθῶς ἠθικὴν βδελυγμίαν πρὸς τὸν φόνον δὲν ἐπεγείρει οὔτε ἡ παράστασις τῆς ἀγχόνης ὡς ἐπακολουθήματος οὔτε ἡ παράστασις τῶν βασάνων τοῦ ἄδου ὡς ἐπακολουθήματος οὔτε ἡ παράστασις τῆς φρίκης καὶ τοῦ μίσους τῶν συντρόφων, ἀλλ' ἡ παράστασις τῶν κατ' ἀνάγκην φυσικῶν ἀποτελεσμάτων:—τῆς ἐπιθανάτου ἀγωνίας τοῦ ψυχορραγοῦντος θύματος, τῆς φθορᾶς πάντων τῶν δυνάτων τρόπων τῆς εὐδαιμονίας αὐτοῦ, τῆς εἰς τοὺς περὶ αὐτὸ οἰκτίους καταλειπομένης ὀδύνης. «Μόνον ἀφ' οὗ πολιτικά, θρησκευτικά καὶ κοινωνικά κωλυτικά διατάξεις παραγάγωσι μόνιμον καὶ σταθερὰν κοινωνίαν, δύναται γὰρ ὑπάρχει ἐπαρκῆς θετικὴ καὶ ἀρνητικὴ, παραστατικὴ καὶ συναίσθηματικὴ ἐμπειρία λυπῶν καὶ ἀλγυδόνων, ὡς ἄδικα καὶ ἀνόσια ἔργα ἐμποιοῦσι, ὥστε γὰρ γεννηθῆ ἢ πρὸς ταῦτα ἠθικὴ ἀποστροφή ἐκ τῆς ἐπιγνώσεως τῶν ἐσωτερικῶς κακῶν αὐτῶν ἀποτελεσμάτων».

Ἄλλ' οὐχὶ πάντοτε φοβοῦμαι τὰς κοινωνικάς, πολιτικάς καὶ θρησκευτικάς ποινάς, ὅταν ἔχω ἐν νῷ πράξιν τινα, οὐδ' ἀναλογίζομαι τὴν ἄμεσον ταύτης ἐπ' ἄλλας πράξεις ἐπίδρασιν. Ἀπλῶς συναισθάνομαι, ὅτι ἡ πράξις δὲν πρέπει γὰρ γίνῃ, συναισθάνομαι τὸν αὐθεντικὸν καὶ κατανγκαστικὸν αὐτῆς χαρακτήρα οὐδόλως ἐνθυμούμενος τὰ ἀποτελέσματα ταύτης. Ἄλλ' ἀναφύεται τὸ ζήτημα, πῶς γεννᾶται τὸ συναίσθημα τοῦτο καθ' ὄλου τῆς ἠθικῆς ἀποχρεώσεως; Εἶναι ἀφηρημένον συναίσθημα γεννώμενον κατὰ τρόπον ἀνάλογον πρὸς τὴν γένεσιν τῶν ἀφηρημένων ἐννοιῶν. Ἐξ ἐπισωρευθεισῶν ἐμπειριῶν προέκυψεν ἡ συνείδησις, ὅτι τὸ γινώμεθα ὑπὸ συναίσθημάτων ἀναφερομένων εἰς ἀπωτέρω καὶ γενικὰ ἀποτελέσματα εἶναι συνήθως συντελεστικώτερον εἰς εὐ-

πραγίαν ἢ τὸ νᾶγώμεθα ὑπὸ συναισθημάτων παραυτικά ἀποπληρουμένων». Μετὰ συναισθημάτων ἐχόντων τὰ γνωρίσματα ταῦτα συνεδέθη κατὰ μικρὸν ἡ ἰδέα τοῦ κύρους. Ἡ ἰδέα αὕτη τοῦ κύρους εἶναι στοιχεῖον τῆς ἀφηρημένης συνειδήσεως τοῦ καθήκοντος. Ἄλλ' ὑπάρχει ἕτερον στοιχεῖον, τὸ στοιχεῖον τοῦ καταναγκασμοῦ. Τὸ συναίσθημα τοῦ καταναγκασμοῦ ἢ τῆς ἐσωτερικῆς βίας τὸ ἐν τῇ συνείδησει τοῦ καθήκοντος περιεχόμενον καὶ διὰ τοῦ ὀνόματος τῆς ὑποχρεώσεως δηλούμενον ἐγεννήθη ἐκ τοῦ φόβου πολιτικῶν, κοινωνικῶν καὶ θρησκευτικῶν ποινῶν. Τὸ συναίσθημα δὲ τοῦτο συνάπτεται κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον ἀμέσως πρὸς τὰ προμνημονευθέντα ἠθικὰ συναισθήματα. Τὰ πολιτικά, κοινωνικά καὶ θρησκευτικά ἐλατήρια μορφοῦνται κυρίως διὰ τῶν παραστάσεων μελλόντων ἀποτελεσμάτων (τῶν ποινῶν), οὕτω δὲ μορφοῦνται καὶ ἡ ἠθικὴ κώλυσις εἰς ἐλατήριο (τῶν ἐσωτερικῶν ἀποτελεσμάτων). Ὅθεν συμβαίνει ὥστε, «ἐπειδὴ αἱ παραστάσεις ἔχουσι πολλὰ τὰ κοινὰ καὶ πολλάκις ἐγείρονται συγχρόνως, ὁ μετὰ τῶν τριῶν ἐκ τῶν εἰδῶν τούτων συνδεδεμένος φόβος νὰ συνάπτηται συνειρμικῶς μετὰ τοῦ τετάρτου. Ἐναλογισμὸς τῶν ἐξωτερικῶν ἀποτελεσμάτων πράξεως ἀπηγορευμένης ἐμποιεῖ τρόμον, ὅστις διατελεῖ παρῶν, ἐν ᾧ τὰ ἐσωτερικά ἀποτελέσματα τῆς πράξεως ἐξετάζονται, καὶ συνεζευγμένος οὕτω πρὸς τὰ ἐσωτερικά ταῦτα ἀποτελέσματα γεννᾷ ἀόριστόν τι συναίσθημα ἠθικοῦ καταναγκασμοῦ»¹⁾).

Ἐν τῇ γεγονότι τούτῳ οὐχὶ μικρὰν ἔχει δυνάμιν ἡ κληρονομικότης. Ἄνεπτύχθησαν καὶ ἀναπτύσσονται ἔτι ἐν τῇ ἀνθρωπίνῳ γένει θεμελιώδεις τινὲς ἠθικαὶ παραστάσεις. Εἰ καὶ αὗται εἶναι ἀπότοκοι συναχθεισῶν ἐμπειριῶν ὠφελείας, αἵτινες βαθμηδὸν ἐνεφύθησαν ἐν τῷ ὀργανισμῷ καὶ ἐκληρονομήθησαν, ὅμως κατέστησαν ὅλως ἀνεξάρτητοι τῆς συνειδητῆς ἐμπειρίας. Αἱ διὰ πασῶν τῶν πρόθεν γενεῶν τῆς ἀνθρωπίνης φυλῆς ἐνοργανωθεῖσαι καὶ παγιωθεῖσαι ἐμπειρίαὶ ὠφελείας παράγαγον ἀντιστοίχους νευρικὰς ἀλλοιώσεις, αἵτινες διὰ συνεχοῦς μεταβιβάσεως

1) Data of Ethics, § 44 κέ

καὶ ἐπιωρεύσεως ἀπέβησαν ἐν ἡμῖν ὠρισμέναι δυνάμεις ἠθικῆς ἐχοράσεως—συναισθήματα ἀναφερόμενα εἰς τὰς δικαίας καὶ ἀδίκους πράξεις, ἅτινα οὐδεμίαν ἔχουσιν φανεράν βάσιν ἐν ταῖς ἀτομικαῖς ἐμπειρίαις τῆς ὠφελείας¹).

Ἐνταῦθα ἔχομεν, νομίζω, τὴν προειρημένην συνδιαλλαγὴν τῶν ἄκρων ἐνορατικῶν καὶ τῶν ἄκρων ἐμπειρικῶν. Ὁ δὲ Σπένσερος ἔχει τελείαν συνειδήσιν τῆς πρὸς ἀμφοτέρας τὰς σχολὰς συγγενείας αὐτοῦ. «Δυνατόν», λέγει²,) «νὰ συμφωνήσῃ μὲν τις πρὸς τοὺς θιασώτας τοῦ δόγματος τῆς ἠθικῆς ἐνοράσεως περὶ τῆς ὑπάρξεως ἠθικῆς συνειδήσεως, νὰ διαφωνῇ δὲ πρὸς τοὺτους περὶ τῆς γενέσεως αὐτῆς. Ἐν τῷ προηγουμένῳ τμήματι τοῦδε τοῦ ἔργου καὶ ἀλλαχοῦ ἰσχυρίσθη, ὅτι τὰ τοιαῦτα συναισθήματα

1) Αὐτ. § 4λ. Πρὸς ἐπιστολὴν τοῦ Σπενσέρου πρὸς τὴν Mill, παρατεθειμένην ἐν § 4δ) τῶν Data of Ethics. «Πρὸς κατανόησιν τῆς ἐμῆς διδασκαλίας εἶναι, φαίνεται, ἀνάγκη νὰ προστεθῇ, ὅτι κατὰ τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς προηγουμένης ἠθικῆς ἐπιστήμης ἀνεπτύχθησαν καὶ ἀναπτύσσονται ἔτι ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ γένει θεμελιώδεις τινὲς ἠθικαὶ παραστάσεις καὶ ὅτι καίπερ οὐσαὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἐπιωρευσθεῖσων ἐμπειριῶν ὠφελείας, κατὰ μικρὸν ἐνοργανωθεῖσων καὶ κληρονομηθεῖσων, κατήντησαν νὰ γίνωσιν ὅλως ἀνεξάρτητοι τῆς συνειδητῆς ἐμπειρίας. Ὅπως δὲ ἡ τοῦ χώρου ἐποπτεία ἢ ὑπόζωντος ἀτόμου κατεχομένη εἶναι ἐπιγέννημα ἐμφυσιῶν ἐν τῷ ὀργανισμῷ καὶ πηγιωθεῖσων ἐμπειριῶν πάντων τῶν προγόνων αὐτοῦ, αἵτινες ἐκληροδότησαν αὐτῷ τὰς κατ' ὀλίγον μορφωθείσας νευρικὰς ὀργανώσεις. Ὅπως ἡ ἐποπτεία αὕτη, ἣτις ἔχει χρεῖαν μόνον προσωπικῶν παραστάσεων, ἵνα γίνῃ ὠρισμένη καὶ τελεία, κατέστη ὅντως τύπος νοήσεως προφανῶς παντάπασιν ἀνεξάρτητος τῆς ἐμπειρίας. τὸν αὐτὸν τρόπον νομίζω ὅτι αἱ διὰ πρῶτων τῶν παρελθουσῶν γενεῶν τῆς ἀνθρωπίνης φυλῆς ἐνοργανωθεῖσαι καὶ ἐμπεδωθεῖσαι ἐμπειρίαι ὠφελείας παρήγαγον ἀντιστοιχοῦς νευρικὰς ἀλλοιώσεις, αἵτινες διὰ διηγεκοῦς μεταβιβάσεως καὶ ἐπιωρεύσεως ἀπέβησαν ἐν ἡμῖν ὠρισμέναι δυνάμεις ἠθικῆς ἐνοράσεως, συναισθήματα ἀναφερόμενα εἰς τὰς δικαίας καὶ ἀδίκους πράξεις, ἅτινα οὐδεμίαν ἔχουσιν φανεράν βάσιν ἐν ταῖς ἀτομικαῖς ἐμπειρίαις τῆς ὠφελείας. Νομίζω δὲ πρὸς τοὺτους ὅτι, καθὼς ἡ τοῦ χώρου ἐποπτεία ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰς ἀκριβεῖς ἀποδείξεις τῆς Γεωμετρίας καὶ διὰ τούτων ἠρμηγεύθησαν καὶ ἐπεκυρώθησαν ὡς ἀληθῆ τὰ πρῶτα αὐτῆς καὶ ἀτελῆ ἔτι συμπεράσματα, οὕτω καὶ αἱ ἠθικαὶ παραστάσεις ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰς ἀποδείξεις τῆς ἠθικῆς ἐπιστήμης καὶ τὰ πρῶτα αὐτῶν καὶ ἀναπεξέργαστα συμπεράσματα διὰ τῶν ἀποδείξεων ταύτης ἠρμηγεύθησαν καὶ ἐπεδεδιχώθησαν ὡς ἀληθῆ».

2) The inductions of Ethics, § 117.

τὰ θεωρούμενα ὅτι ἔχουσι ὑπὲρ φύσιν τὴν καταγωγὴν, ἐγεννήθησαν κατὰ φύσιν, ὅτι παραχθέντα διὰ τῆς ἀγωγῆς καὶ ἀσκίσεως τῶν κοινωνικῶν ἐνεργειῶν, ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν, δὲν εἶναι τὰ αὐτὰ παρὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις, ἀλλὰ διαφέρουσι μᾶλλον ἢ ἥττον πανταχοῦ, καθ' ὅσον καὶ αἱ κοινωνικαὶ ἐνεργεῖαι διαφέρουσι, καὶ ὅτι ἕνεκα τοῦ τρόπου τῆς γενέσεως αὐτῶν ἔχουσι κῆρος συνδεόμενον πρὸς τὰς ἐμπειρίας τῆς ὠφέλειας»¹⁾. «Ἄλλ' ἐν ᾧ, ὡς εἶδομεν, ἡ περὶ τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως διδασκαλία ἐν τῇ πρωτογενεὶ αὐτῆς μορφῇ δὲν εἶναι ἀληθῆς, βλέπομεν ὅμως ὑποφώσκουσαν ἐν αὐτῇ καὶ τινα ἀλήθειαν, καὶ δὴ πολλῶ ὑψηλότεραν ἀλήθειαν. Διότι τὰ ἐν ἑκάστῳ κεφαλαίῳ παρατιθέμενα γεγονότα ἀποδεικνύουσιν ὁμοῦ πάντα, ὅτι τὰ συναισθήματα καὶ αἱ παραστάσεις αἱ ἐν πάσῃ κοινωνίᾳ ἐπιπολάζουσαι προσαρμόζονται πρὸς τὰ εἶδη τῆς ἐν αὐτῇ ἐπικρατούσης ἐνεργείας. Βίος διαρκοῦς πρὸς τὰ ἔξω ἔχθρας γεννᾷ ἠθικὸν κώδικα, ἐν ᾧ ἐγκρίνονται μὲν ἡ ἐπιδρομή, ἡ κατάκτησις, ἡ ἐκδίκησις, κατακρίνονται δὲ τὰ εἰρηνικὰ ἐπιτηδεύματα. Ἰανάπαλιν βίος σταθερᾶς ἐσωτερικῆς εἰρήνης παράγει κώδικα ἐπαινοῦντα τὰς ἀρετὰς τὰς εἰς τὴν ἀρμονικὴν συνεργασίαν συντελοῦσας, τ.ἔ.δικαιοσύνην, χρηστότητα, φιλαλήθειαν, εὐλάβειαν πρὸς τὰς τῶν ἄλλων ἀξιώσεις. Ἐὰν δ' ὁ εἰρηνικὸς οὗτος βίος ἐξακολουθῇ ἀδιάκοπος ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, θὰ προκύψῃ κατ' ἀνάγκην οὐ μόνον ὁ πρὸς τοῦτον σύμμετρος ἠθικὸς κώδιξ, ἀλλὰ καὶ ἡ σύμμετρος συναισθηματικὴ φύσις, ἠθικὴ συνείδησις προσηρμοσμένη πρὸς τὰς ἠθικὰς ἀξιώσεις. Ἄνθρωποι ἐπὶ τοιούτοις ὄροις διαβιῶντες θὰ προσκτίσωνται, ὅσον εἶναι ἐπάναγκες πρὸς τελείαν ἑαυτῶν χειραγωγίαν, τὴν σύμφυτον ἐκείνην συνείδησιν, ἣν οἱ κατ' ἐνόρασιν ἠθικοὶ πλημμελῶς ὑπολαμβάνουσι κτῆμα τῆς ἀνθρωπότητος καθολικόν. Ἄλλ' εἶναι χρεῖα συνεχοῦς καὶ ἀπολύτου εἰρήνης πρὸς τὰ ἔξω καὶ αὐστηρᾶς ἀποχῆς ἐσωτερικῶν ἐπιβουλῶν καὶ ἐχθρῶν, ἵνα τῶν ἀνθρώπων ὁ χαρακτήρ τελεσιουργηθῇ καὶ διαπλασθῇ ἀσφαλῶς κατὰ πάσας τὰς ἀρετὰς»²⁾.

1) The Inductions of Ethics, § 117.

2) Inductions, § 191.

(4) Πρὸς τὴν θεωρίαν ταύτην τοῦ Σπενσέρου συμφωνοῦσιν οὐ-
σιωδῶς αἱ διδασκαλίαι τοῦ M. Guyau,¹⁾ Leslie Stephen,²⁾ B.
Carneri,³⁾ H. Höffding,⁴⁾ G. von Gizycki,⁵⁾ R. von Jhe-
ring,⁶⁾ W. Wundt,⁷⁾ F. Paulsen,⁸⁾ S. Alexander,⁹⁾ Hugo
Münsterberg,¹⁰⁾ Paul Rée,¹¹⁾ Georg Simmel¹²⁾ καὶ A. Su-
therland¹³⁾.

1) *Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction*² 1881. *La mo-
rale anglaise contemporaine* 1885, σελ. 423 κέ.

2) *The Science of Ethics*, 1882 : «Συνειδήσις εἶναι ἡ ἐκδήλωσις τοῦ
κοινοῦ πνεύματος τῆς φυλῆς ἐπιτάττοντος ἡμῖν ὑπακοήν εἰς τοὺς πρώτους
καὶ θεμελιώδεις ὅρους τῆς εὐδαιμονίας αὐτῆς· εἶναι δὲ ἡ δύναμις τούτου
ὡχλὶ μικρά τις, καίτοι δὲν δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν τὴν πηγὴν, ἐξ ἧς ἀ-
ρῶται τὸ κῦρος αὐτοῦ ἢ τὸ τέλος εἰς ὃ τένει».

3) *Sittlichkeit und Darwinismus*, 1871.

4) *Ψυχολογία*. VI, c. § 8. *Ἠθικὴ*, 1888. Συνειδήσις, λέγει, εἶναι
ἰσμέμφυτον τι ἀναγκυροῦν ἐν τῷ γένει. Ἐπιτάττει κατηγορικῶς, ὅπως
πάντα τὰ ἰσμέμφυτα.

5) *Moralphilosophie*, 1889.

6) *Der Zweck im Recht*, 1877, 3η ἐκδ. 1893.

7) *Ethik*, 1886, 4η ἐκδ. 1912.

8) *System der Ethik*, 1889, 8η ἐκδ. 1906. Κατὰ τὸν Paulsen καθή-
κον κυρίως εἶναι τὸ κατὰ τὰ ἦθη πράττειν, ἢ τὸ συναίσθημα τῆς ὑπογρε-
σσεως ἀπανταχοῦ καὶ πάντοτε οὕτω νὰ πράττω, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ ἀντικει-
μενικὴ ἠθικότης (πρβλ. Hinneberg, *Kultur der Gegenwart*, VI, 290),
Πράττω καθ' ὀρισμένα ἦθη, διότι αὕτη εἶναι ἡ βούλησις τῶν περὶ ἐμέ Ἠ-
κοινη πάντων βούλησις ἐμμελεῖ πρὸς ἕνα ἕκαστον ἐν τῷ ἦθει. Ἐν τῷ ἐμφ-
θησισθηματι τοῦ καθήκοντος, εἶλον ἐμφανίζεται νῦν, ἐκφράζεται ἡ βούλησις
τῶν ἐμῶν γονέων, διδασκάλων, προγόνων, φυλῆς. Καὶ τῶν θεῶν, οὕς λα-
τρύω, τὸ κῦρος ἐν τῷ συναίσθηματι ἐκδηλοῦται. Πρῶτον ὁ ἄνθρωπος ὑπα-
κούει εἰς τὸν νόμον ἐνεκα ἐξωτερικοῦ κύρους, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ συναί-
σθάνεται ἐσωτερικὴν ὑποχρέωσιν πρὸς τὸν νόμον, ἀναγνωρίζει τὸ δίκαιον
ἄλλων ἀνωτέρων ἑαυτοῦ. Πρβλ. Βιβλ. II, κεφ. V.

9) *Moral Order and Progress*, 1889.

10) *Der Ursprung der Sittlichkeit*, 1889.

11) *Die Entstehung des Gewissens*, 1885.

12) *Einleitung in die Moralwissenschaft*, 2 τόμοι, 1892—1893.

13) *The Origin and Growth of the Moral Instinct*, 2 τόμοι 1898. Περὶ
τῆς ἀνελικτικῆς ἠθικῆς, πρβλ. *Williams*, *A Review of Evolutional
Ethics*.